

וצדק לכל – על עריכת הדין הקהילתית **יובל אלבשן, עו"ד¹**

כל עורך דין שעוסק בסיוע לאוכלוסיות מוחלשות (Disempowered Communities) מודע לכך שאחד הפרדוקסים הגדולים ביותר בשיטות המשפט המודרניות הוא שדווקא בימינו, כאשר רעיון השוויון בפני החוק מקובל לכאורה על הכל, ועל העני, כמו על העשיר, חלות אותן מערכות נורמטיביות (בניגוד למה שהיה מקובל בעבר כאשר לכל מעמד הייתה מערכת חוקים וערכאות משל עצמו), הפכו הצדק וההגנה המשפטית להיות קשים להשגה לחלקים שהולכים ומתרחבים בחברה. זה נכון ביחס לחברה האמריקאית, זה נכון ביחס לזו הבריטית וזה יותר מנכון ביחס למערכת המשפט הישראלית.

הניסיון שהצטבר בתחום זה של עריכת דין נגד העוני, המכונה בארה"ב **Poverty Lawyering** ובמקומות אחרים **Progressive Lawyering**, מלמד על כך שהמשפט הפך להיות כלי שרת של בעלי הכוח וההון כנגד אלה שחסרים אותם. הראשונים שולטים הן במנגנונים המפעילים את המשפט והן בתכנים הממלאים אותו. קולם נשמע בשעת קביעת הנורמות, בעת ההכרעה על תצורת הפעלתן וברגע אכיפתן. לעומת זאת, קולם של העניים, שהוא חנוק מלכתחילה, כמעט ולא נשמע כלל. לא בכנסת – בעת חקיקת הנורמות, לא בבית המשפט – בעת מימושו, ופעמים רבות אף לא במשרדי ההוצאה לפועל בעת אכיפתן.

האשם רובץ לפתחי כל השותפים במערכת המשפט בישראל: החל מהמחוקק, עובר בבתי המשפט וכלה בעורכי הדין. כל הגורמים האלה, ביחד ולחוד, הביאו ליצירת שורה ארוכה של מחסומים המקשים על האזרח המוחלש להשמיע את קולו במערכת המשפט ולהגן באמצעותה על זכויותיו כאדם. במילים אחרות, כדי שעניינו של אותו אדם יזכה להגנה משפטית עליו לצלוח את מחסום הכסף (הדרוש לו כדי לקבל ייעוץ או ייצוג משפטי ולממן עלויות משפטיות נלוות); את מחסומי הידע והתובנה (הנחוצים כדי להבין איך המערכת עובדת וכיצד ניתן לתקשר איתה); את מחסומי השפה והתרבות (שכה שכיחים בקרב אוכלוסיות מוחלשות במדינת מהגרים); את מחסום האמון, ועוד כהנה וכהנה מחסומים.

כאמור, מחסומים אלו נובעים לא רק ממחדליהם וממעשיהם של קברניטי המערכת המשפטית, אלא הם נזקפים גם לחובתה של תפישת המקצוע של עורכי הדין עצמם. תפישה, שבאופן גס רואה במשפטן ספק שירותים ולא דווקא אדם בעל תפקיד חברתי. את הנקודה הזו אבקש להרחיב ברשימה זו.

לפני חמש שנים, בתחילת שנת 1998, כשהוקמה המחלקה המשפטית של עמותת ידיד (העמותה לסיוע הדדי לקידום פעולות חברתיות וקהילתיות), ביקשנו לבדוק את מערכת היחסים, אם קיימת, בין ציבור עורכי הדין ובין האוכלוסיות המוחלשות. ניסינו להבין עד כמה נעזרות אותן אוכלוסיות בעורכי דין ומהן הסיבות שמונעות מהן לעשות כן. זאת עשינו לאחר שערכנו סקרים בקרב אוכלוסיות היעד, שהעלו צרכים משפטיים (Legal Needs) רבים בקרבן, כמעט בכל נושא אפשרי: החל מהפרות של זכויות חברתיות כמו דיוור ותעסוקה על ידי הרשויות השונות, עבור בבעיות בתחומי המשפחה (שרובן לבשו לבוש אלים), וכלה בפגיעה בחירויות אזרחיות בסיסיות על ידי רשויות האכיפה ובראשן המשטרה.

שלא במפתיע, הבדיקה, שהתבססה על ראיונות אישיים ודיונים בקבוצות מיקוד, גילתה שרק מעטים שבמעטים, אחוז מזערי, הגיע יותר מפעם אחת לעורכי דין. יותר מכך, גם אותם מעטים שבמעטים לא שבו לשם לפגישה שנייה ולהמשך טיפול. הבדיקה (שממצאה אומתו בשורת מחקרים שערכנו מאז ועד היום במסגרת חטיבת זכויות האדם) גילתה מספר סיבות להדרת רגליים זו ממשרדי עורכי הדין. באופן גס מדובר בשלוש קבוצות עיקריות: סיבות כלכליות, סיבות תרבותיות וסיבות גיאוגרפיות.

האחרונות נובעות מהפער הגיאוגרפי שקיים בין הצרכים המשפטיים של אוכלוסיות אלו, שמתרכזות בעיקר בפריפריות, ובין השירותים המשפטיים (Legal Services) שמצויים בעיקר בערים הגדולות ובמרכז הארץ. פער זה מקשה על הגעה למשרדי עורכי דין ולא מאפשר קבלת סיוע משפטי. כך לדוגמא, אזרח תושב נתיבות המבקש להיוועץ בעורך דין חייב לשם כך להרחיק לבאר שבע. המשמעויות המיידיות של צעד זה הן: כסף למימון הוצאות הנסיעה (שתמיד תמיד יהיה חסר), אובדן ימי עבודה (שכן משרדי עורכי הדין פועלים בשעות היום בלבד) שעלול הביא לאובדן הפרנסה כולה (שכן לקיחת יום חופש במקומות מוכי אבטלה כמו נתיבות עלולה להביא לפיטורין מידיים). במילים ברורות יותר, קשה לראות כיצד אותו אזרח עני שבקושי שורד את יומו יצליח להגיע לעורך דין לקבל ייעוץ משפטי ראשוני.

¹ מנהל הקליניקות המשפטיות של האוניברסיטה העברית בירושלים.

לפער הגיאוגרפי מתלווה גם הצל הכלכלי. לאותם אזרחים נדמה היה שכל פניה לעורך דין, גם אם היא רק לצורך בירור ראשוני, עולה ממון רב. ממון שכאמור אינו נמצא. העובדה שבמציאות יש לא מעט עורכי דין שנותנים ייעוץ משפטי ראשוני חינם או שיש תחומים שלמים (כמו התחום הנזיקי) בו ההוצאות נגבות מהסכום שמתקבל בסופו של ההליך, לא הייתה ידועה להם. כך או כך, כמי שחשים תמיד את החור בכיס, הם העדיפו שלא להגיע למשרדי עורכי הדין מחשש שהחור יתרחב עד כדי אובדן מכנסיהם.

לבעיות אובייקטיביות אלו התלוו הפערים התרבותיים הסובייקטיביים. בראיונות עלה שוב ושוב הפער התרבותי בין עורכי הדין לבין הזקוקים לשירותיהם. רבים כתבו על הקשר בין תרבות וקודים תרבותיים לבין המשפט. הדבר בא לידי ביטוי בולט בבתי המשפט שלא תמיד יודעים לפצח קודים אלה אבל גם במשרדי עורכי הדין. שוב ושוב, בדברי המרואיינים עלתה תחושת הלחץ והרגשת הניכור מרגע שהם באו במגע עם עורכי דין (גם אלו שבאו לסייע להם, עמוסי כוונות טובות וחדורי ערכים: עורכי דין לטובת הציבור Public Interest Lawyers). זה התבטא במראה החיצוני של משרדי עורכי הדין וזה התבטא בתרבות העבודה שלהם.

במישור החיצוני, העיצוב המהודר של משרדי עורי הדין שידר יוקרה, אבל הפונים המוחלשים קראו בו בעיקר יוקר. עומס התיקים שהונחו תדיר בחדרי עורכי הדין לימד אותם על העבודה הרבה שיש לאותו עורך דין, אבל גם על כך שזמנו קצר ויקר מאוד. שדר זה תורגם ללחץ על אותו פונה קשה יום שלא להאריך בדבריו וגרם לו, לא פעם, להתבלבל. מאחר שמדובר באוכלוסייה מרובת בעיות (Multi-Problematic), שאינה מבחינה תמיד בין עיקר לטפל, ולא פעם מתקשה להתנסח בחדות, קוצר הזמן הביא להצגה חלקית ולא שלמה של הבעיה, מה שפגם מאוחר יותר בסיוע שניתן.

במישור של תרבות העבודה, החוויה עצמה הייתה בעייתית. גם מעבר למתח הברור בין פונה שצריך זמן רב ואוזן קשבת ורגישה כדי לשטוח את כל טענותיו ובין עורך דין שרגיל לגבות דולרים על כל דקת עבודתו ולכן מקמץ בכל דקה כזו. הבעיה המרכזית היא קשה יותר. מקצוע עריכת הדין הוא מקצוע לא מעצים. הוא מובנה על תפיסות משלילות ומחלישות המבקשות ליצור תלות בין עורך הדין לבין הלקוח שלו, ליתר דיוק, לבין הלקוח המשלם שלו. בצורה ציורית ניתן לומר, כי הסיוט של עורך הדין הוא שהלקוח עמוס המצלצלין יבין יום אחד שאין הוא צריך עוד את שירותי עורך הדין ויעזוב אותו. מכאן נולדה גישה מקצועית שלמה היוצרת חיץ בין הלקוח ובעייתו ובין עורך הדין, שרק הוא נגיש לפתרונות האפשריים לאותה בעיה. בדרך זו נשמר כוחו של העורך הדין באמצעות היווצרות תלות של הלקוח בו. מטבע הדברים גישות אלו לא מתאימות לעבודה עם אוכלוסיות מוחלשות.

כדי להתגבר על משוכות אלה ולהפוך את מושג החוק ממותג יוקרתי ומאיים, הנגיש למתי מעט, למותג עממי וידידותי, נועדה עריכת הדין הקהילתית (Community Lawyering). עורך הדין הקהילתי, הפועל בעירות ובשכונות המאופיינות בריכוז גבוהה של אוכלוסיות נזקקות, ממלא פונקציה דומה לרופא המשפחה בקופת החולים השכונתית: הוא קרוב, הוא נגיש, הוא מוכר ואפשר לקפוץ אליו אפילו בשביל דבר קטן. במובנים רבים, משמש עורך הדין הקהילתי חוליית תיווך בין השכבות המוחלשות לבין מערכת החוק והמשפט. על פי רוב, משרדו ימוקם במקום המרכזי שמספק שירותים לאותה קהילה, למשל המרכז המסחרי באותה עיירה. באופן זה, אותו זוג קשה יום, שמגיע למרכז המסחרי לקנות במכולת, עובר לקנות תרופות בבית המרקחת ומקנח ב"קניית" ידע משפטי וסיוע משפטי ב"חנותו" של עורך הדין הקהילתי. אין צורך בלבוש של יום חג, אין צורך ביום חופש מהעבודה ולא אמורה להיות שום התרגשות סביב הפגישה עם עורך הדין. מדובר במעשה יומיומי ופשוט בדיוק כמו קניית אקמול בבית המרקחת.

לא בכדי עשיתי שימוש בביטוי "חנות" ולא "משרד". סביבת העבודה של עורך הדין הקהילתי מעוצבת בצורה שתהיה מוכרת ונהירה לנכנסים בשעריה, כחנות רגילה ושקופה. בדרך זו מוקטן הניכור ומופחת האיום שמשחק את הפונים ומקשה על מתן סיוע להם. במקביל מעוצבים פתרונות לבעיות אחרות שמפריעות לאותן אוכלוסיות לקבל סיוע: למשל, פינת משחקים לילדים שבה יכולים ילדי הפונים לשחק תחת השגחה בעת שהוריהם מתפנים לקבל סיוע וכו'. גם עיצוב חדר העבודה של עורך הדין הקהילתי שונה: השולחן הגדול (שחוצץ בין הלוקח לבין עורך הדין, בין הבעיה לפתרונה) סולק ועורך הדין יושב לצד הפונה. שניהם שותפים לבעיה ושניהם חולקים את הפתרון.

בתיאור ציורי זה מסתתרת הגישה הטיפולית המרכזית בעריכת הדין הקהילתית: העצמה משפטית. במילים קצרות, העצמה היא תהליך המכוון להעביר את מושאיו ממצב של מחסור במשאבים (כמו ידע, מיומנויות, אמון עצמי וכסף) וחוסר אוניס, למצב של שליטה ברמה כלשהי במהלך חייהם ולהקטנת המשאבים החסרים ככל שניתן. במסגרת ההעצמה רוכש המועצם מיומנויות, תובנות, יכולות וידע אשר משנות את תחושותיו (בעיקר של חסר ערך וחוסר אוניס) והופכות אותו לאדם המסוגל להשפיע טוב יותר על מהלך חייו. עורך הדין הקהילתי פועל בדרך המשתפת את הפונה בפתרון בעיותיו, באופן שהוא מסייע לו ברכישת ידע, מיומנויות ואף אמון בכוחו להיאבק באלו המפריים את זכויותיו, גם ללא עזרת גורמים

חיצוניים כלשהם. אגב, לעיתים עצם הענקת האוזן הקשבת והלא שיפוטית מביאה לתחילתו של השינוי המיוחל.

על מנת שתהליך זה יצלח, על עורך הדין הקהילתי לדבר בשפת המקום, להסתובב בקהילה (במסגרת פעילות המכונה יישוג Outreach), ללמוד להכיר את הקודים התרבותיים השכיחים בה ולפעול לפיהם (או בניסיון לשנותם). בדרך זו מגיע עורך הדין הקהילתי לאלו שלא מצליחים להגיע אליו, ובד בבד צובר ידע בנוגע לצורת חייהם של פוניו. בנוסף הוא רוכש את אמון חברי הקהילה, שמתרגלים לראות בו חלק בלתי נפרד מהקהילה, מה שמקל עליהם את התקשורת עמו.

בדרך זו הופך המשפט להיות חלק מנוף חייהם של אלו שצריכים אותו יותר מכל. זהו צעד ראשון, וכידוע הוא הקשה והחשוב מכולם, אבל נדרשים צעדים נוספים. צעדים מצדם של שאר השותפים למערכת המשפט ובראשם קברניטיה, שיביאו לכך שהמערכת תהיה נגישה לכל. רק אז יוגשם במעשה ולא רק בהלכה החזון של השוויון בפני החוק שהמחוקק המקראי כה היטיב לנסחו במילים הפשוטות והקולעות: "לא תעשו עוול במשפט, לא תישא פני דל ולא תהדר פני גדול. בצדק תשפוט עמיתך" (ויקרא, י"ט, 15).

מקורות:

- יובל אלבשן, "אפשר גם אחרת", **עורך הדין** (מאי 2000), עמ' 38-41.
- שלמה סבירסקי, **לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות**, (חיפה, מחברות למחקר ולביקורת, 1981).
- א' סדן, **העצמה ותכנון קהילתי** (תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1997).
- יורם רבין "זכות הגישה לערכאות" **זכות חוקתית** (תל-אביב, בורסי, 1998).
- Michael A. Stein, "From Crippled to Disabled: The Legal Empowerment of Americans with Disabilities" 43 **Emory Law Journal** (1994)245.